

A tudáselit középiskolái

A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása¹

MAGUNK MENTSÉGE

Írásunk műfaja szerint kommentárokkal kísért adatközlésnek tekinthető. Első zsengéje az idestova egy évtizede folyó kutatásunknak, a két világháború közötti tudáselit vizsgálatának.² Mégis alkalom szülte vállalkozás, amelyet a folyóirat készülő iskolatörténeti számának híre inspirált. Az ellittagok középiskolai tanulmányaira vonatkozó adatbázis ugyanis még nem a legjobban feltöltött része annak az egyébként meglehetősen adathalmaznak, amelyet szisztematikus munkával hordtunk egybe az utóbbi évtizedben. Ennek ellenére fontosnak tartottuk, hogy meglévő adatainkkal és egy új nézőponttal hozzájáruljunk a társadalomtörténeti szemléletű iskolatörténeti irodalom seregszemléjéhez.

Az utóbbi években biztatóan szaporodnak mind a makroszintű, országos illetve regionális adatokat elemző, mind az egyes intézményeket, intézménycsoportokat vizsgáló közlések. Kísérletek történtek a szintek – illusztratív felhasználást meghaladó – érdemi, összehasonlító összekapcsolására is. Mi pedig most abból a fénytöréses nézőpontból tekintünk az iskolarendszerre s az egyes iskolákra is, hogy egy meghatározott – társadalomstatisztikailag nem adott, hanem általunk konstruált – csoport, az ún. tudáselit tagjai konkrétan melyik középfokú intézményben végezték tanulmányaikat. Hová jártak iskolába? Adatbázisunk szolid prezentálása talán máris mutat némi érdekességet, reménységünk szerint pedig a későbbi alaposabb, többszemponútú, nem az idő szorításában készülő elemzés során mód nyílik az egyedi és az országos adatok sajátlagos összekapcsolására is.

Adatközlésünket a figyelemfelkeltés szándéka is indokolja, hiszen a magyarországi elitkutatások eddig kevésbé foglalkoztak az elitek középiskoláztatásának kérdésével. Vagy nem tudtak erről elegendő anyagot gyűjteni, vagy nem tartva fontosnak, nem is nagyon törekedtek erre. Lengyel György csak azt mutatja be, hogy a 314 fős gazdasági elit különböző etnikumokhoz sorolt tagjai – az ismert 63 százaléknyi esetben – milyen arányban rendelkeztek különböző típusú egyetemi illetve csak kereskedelmi akadémiai vagy középiskolai végzettséggel (Lengyel 1993: 46). Szakály Sándor arról közöl táblázatot, hogy a 340 fős második világháborús katonai elit – 82 százalékos felderítettség mellett – milyen arányban végzett különböző típusú középiskolákat. (Szakály 1987: 109–110). Gergely Jenő, akinek a 100 tagú római katolikus egyházi elitből 82-ről van középiskolai

¹ Készült az OTKA támogatásával.

² A két világháború közötti elitcsoportok kutatása Huszár Tibor kezdeményezésére indult el a nyolcvanas évek végén az ELTE Szociológiai Intézetében. Ennek keretében készült Szakály Sándor katonai, Lengyel György gazdasági és Gergely Jenő katolikus egyházi elitvizsgálata.

adata, közli az általuk érintett összesen 110 iskola fenntartó szerinti megoszlását (Gergely 1992: 55).

Az utóbbi esettel már el is jutottunk az ilyen típusú elemzések egyik fontos problémájához. Hogyan kezeljük azokat az eseteket, amikor egy-egy személy középiskolai pályafutása során több iskolába is járt. Ezt a kérdést először Ferdinándy Katalin gondolta végig. Szakdolgozatában éppen a tudáselit egyik szegmensének, az akadémikus almintának, a középiskola látogatási adatai alapján elitiskolának tekintett tizenhárom élmezőny diákságának összetételét elemezte az iskolák értesítőinek adatai alapján. (Ferdinándy 1995a). A szakdolgozat részletét közlő publikációból (Ferdinándy 1995b) nem derül ki, de ő az iskolák rangsorát az egy-egy elittag által látogatott valamennyi iskola figyelembevételével, mindezeket összegezve alakította ki. Erre a kérdésre még visszatérünk, előbb azonban bemutatjuk azt a kutatást amelyre adatközlésünk támaszkodik.

TUDÁSELIT KUTATÁSUNKRÓL

Mivel itt nincs hely és mód elitfelfogásunk részletes kifejtésére, ezért az érdemi elméleti vitára kevés lehetőséget nyitva, ugyanakkor a kutatás praktikumához a legszükségesebb kiindulást megadva, azt mondhatjuk, hogy eliten általában a társadalmi élet különböző szektoraiban kialakult hierarchikus szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyeket értjük. Tudáselitnek tekintjük a széles értelemben felfogott tudás (ismeretek, legitimációk, világképek) termelésében, ellenőrzésében, kezelésében, elosztásában, továbbadásában szerepet játszó intézmények és szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját. Tehát nem a kiváló értelmiségiekre gondolunk, hanem a tudástőke felett rendelkezőkre.

Öt nagyobb intézményes szférát határoltunk körül: 1. egyházi elit; 2. oktatási elit; 3. tudományos elit; 4. értelmiségi érdekvédelmi szervezetek elitje; 5. kommunikációs, kulturális és művészeti elit. (Ezek közül az egyházi elit kutatásával nem mi foglalkoztunk.) Három mintaévben gyűjtöttük össze, hogy kik foglalták el az alapos megfontolással kiválasztott intézmények meghatározott pozícióit (1927/28, 1937/38 és 1942/43 fordulóján). A mintaévenkénti 1400–1500, tehát összesen közel 4500 pozíciót a mintaéveken is átnyúló, egyenlőtlen pozícióhalmozás következtében 1502 személy foglalta el.

ADATBÁZIS – VÁLTOZÓK – ALMINTÁK

Erre az 1502 elittagra vonatkozóan folytattunk közel 250 változó felderítését célzó, itt nem részletezhető adatgyűjtést. Most csak annyit érdemes megemlíteni, hogy az igen kiterjedt forráskutatásnak a dolgozatunkban bemutatandó adatok esetében a szokásos könyvészeti és levéltári adatgyűjtésen túl eminens célpontjai voltak az iskolai anyakönyvek, iskolatörténetek és az évente megjelenő iskolai értesítők. (Utóbbiak szisztematikus átnézését még nem fejeztük be.)

Jelenleg a teljes tudáselit 83,3%-ról, 1252 személyről van valamilyen középiskolai adatunk. Dolgozatunkban ezekkel a legalább részben felderített ismert esetekkel foglal-

kozunk. (A továbbiakban ezt tekintettük száz százaléknak.) Az érintett iskoláknál hat változót használtunk: 1. az iskola neve, amely az azonosítást szolgálja (89 esetben csak az iskolának otthont adó helység neve vagy az iskola típusa ismert); 2. a helység neve, ahol az iskola működött (3 esetben nem ismert); 3. a helység jogi státusza (ugyanaz a 3 eset nem ismert); 4. a vármegye, ahol az iskola volt (ugyanaz a 3 eset hiányzik); 5. az iskola fenntartója (94 eset tisztázatlan); 6. az iskola típusa (34 eset tisztázatlan). Természetesen az iskoláknak még több adata megismerhető és felhasználható. Ismerjük például az iskolák alapítási évét, de most ebből a szempontból nem végeztünk szisztematikus elemzést, csupán a legfrekvenciáltabb iskolák bemutatásánál teszünk majd erre utalást.

Az elittagok esetében is hat változót használtunk: 1. személyi azonosító; 2. alminta besorolás; 3. születési év illetve az ennek alapján kialakított korminta; 4. születési hely (6 esetben hiányzik); 5. születési hely vármegyéje (6 eset hiányzik); 6. vallás (25 esetben tisztázatlan). Az utolsó változót nagyon korlátozottan csak egyetlen szempontból dolgoztuk fel. Nyilvánvaló egyébként, hogy a későbbiekben még több fontos változó figyelembe vétele elengedhetetlen. (Így mindenekelőtt a szülők társadalmi helyzetére gondolunk. Ez most 87%-ban van felderítve konkrét foglalkozás, beosztás, státusz megnevezésekkel, amelyeket még ezután fogunk rendszerezni és kódolni.)

1. táblázat

A teljes tudáselit megoszlása al- és kormintánként az ismert középiskolai adattal rendelkezők számával.

Alminta:		K o r m i n t a :				Összesen	%
		1. -1865	2. 1866-1880	3. 1881-1890	4. 1891-		
Akadémikus és egyetemi tanári alminta	teljes	121	228	216	156	721	100%
	ismert	119	218	211	144	692	96%
Egyéb alminta	teljes	62	253	270	196	781	100%
	ismert	49	181	185	145	560	71,7%
Összes	teljes	183	481	486	352	1502	100%
	ismert	168	399	396	289	1252	83,3%
Ismert a teljes százalékában		91,8%	82,9%	81,5%	82,1%	83,3%	
Speciális alminták		1.	2.	3.	4.	Összesen	%
Akadémikusok	teljes	100	128	82	42	352	100%
	ismert	98	125	80	42	345	98%
Egyetemi tanárok	teljes	56	176	189	143	564	100%
	ismert	56	167	186	132	541	95,9%
Érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti rész minta	teljes	40	165	176	135	516	100%
	ismert	30	120	124	96	370	71,3%

A születési év alapján négy korcsoportot alakítottunk ki: 1. 1865 előtt született 168 fő (13,4%); 2. 1866-1880 között született 399 fő (31,9%); 3. 1881-1890 között született 396 fő (31,6%); 4. 1891 után született 289 fő (23,1%). A személyi változók közül magyarázatra szorul az alminta-besorolás is, mert nem egyezik meg a kutatás koráb-

ban említett almintáival. A tudományos és az oktatási elitből kiemeltük az akadémikusokat és az egyetemi tanárokat (692 fő, a középiskolázás szempontjából ismert 1252 fős minta 55,3%-a), s az összes többi mintatagot ehhez képest egyébnek tekintettük (560 fő, 44,7%). Több szempontból külön is megnézzük az egyetemi tanárokat (541 fő, az ismert minta 45%-a) ill. az akadémikusokat (345 fő, 27,6%), akik között átfedés van. A kiválasztott mintaévekben ugyanis 194 olyan aktív egyetemi tanár volt, aki egyszerismind tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának is. (A korábbi vagy későbbi eltérő státuszt nem vettük figyelembe.) Az akadémikusok külön kezelését az is indokolja, hogy az ő kormegoszlásuk tér el legkarakterisztikusabban az összes többi elittagétól. Sokkal több közöttük az 1865 előtt született. (28,3%, szemben az összes többi almintáé 8–10%-ával). Az egyéb almintából kiemeltük, s néhány szempontból megvizsgáljuk az értelmiségi érdekvédelmi szervezetek elitjét és a kommunikációs, kulturális, művészeti elitet. (A 370 fő, a teljes minta 29,6%-a tehát az egyéb almintáé részhalmaza.)

ÉRVÉNYESÉG

A tudáselitet a két világháború között vettük számba, de középiskolába korábbi időszakban jártak. Jóllehet legidősebb mintatagunk, Rákosi Jenő 1842-ben született, a legfiatalabb, Bónis György pedig 1914-ben, 1850 előtt azonban csak kilenc, 1901 után pedig csak 88 személy született. Tehát valamennyi tudáselittag az Entwurf által kialakított új középiskolai rendszerben kezdte, s az elsőprő többség még a történeti Magyarországon fejezte be középiskolai tanulmányait. Mindössze tízen voltak, akik a középiskolát már a trianoni Magyarországon kezdték. Lényegében tehát a történeti Magyarország 1860 és Trianon közötti iskolarendszeréről, középiskoláiról lesz szó.

Az egész mintára vonatkozó 83,3%-os felderítettség – bár még növelhető – alapján jónak mondható, amelyre alapozhatunk szolid megállapításokat. Gondot az okoz, hogy míg az akadémikusi almintáé középiskolai adatainak ismertsége 98%, s az egyetemi tanári almintáé 95,9%, addig az egyéb almintáé 71,7%. (Az ezen belüli érdekvédelmi-kommunikációs-művészeti részmintáé is 71,1%.) A korminták cellasora viszont valamennyi almintán belül viszonylag egyenletes felderítettséget mutat. Arra kell tehát elsősorban figyelni, hogyha valamilyen viszonylatban az akadémikus-egyetemi tanári almintáé és az egyéb almintáé között lényegesebb eltérés van, akkor az egész populációra vonatkozó megállapításoknál óvatosnak kell lenni.

AZ ISKOLAVÁLTOZTATÁSOK KÉRDÉSE

A továbbiakban először azt kell eldöntenünk, hogy miként vegyük figyelembe, ha egy személy több iskolát látogatott. Említettük, hogy Gergely Jenő és Ferdinándy Katalin is az elittagok által megjárt valamennyi iskolát egyenértékűként kezelve az érintéseket egyszerűen összegezte. Gergely Jenő, akinek a római katolikus egyházi elitnél döntően rendi iskolafenntartókkal volt dolga, meg is mondja, hogy az így kialakított számarányok jól jelzik, hogy „mely rendek nevelték a legtöbb elittagot” (Gergely 1992: 55). A

megoldás és az érvelés is kétségtelenül kézenfekvőnek és meggyőzőnek látszik. 1995-ben valószínűleg ezért szolgáltatunk ilyen módszerrel készült listát és rangsort Ferdinándy Katalinnak szakdolgozata kiindulópontjául (Ferdinándy 1995a). Újrarendszerezve megnövekedett adatbázisunkat, most is azt gondoltuk, hogyha 1252 mintatagunk közül 363 fő, azaz 29% iskolát változtatott, s ebből 90 embernek még harmadik iskolája is volt, 14 főnek pedig negyedik is, akkor ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. S nem lehet véletlen az sem, hogy az iskolaváltoztató leendő tudáselittagok mely iskolákat milyen arányban választották.

A rend kedvéért azonban először az elsőként látogatott iskolákat vettük számba (továbbiakban Isk1), s így alakítottuk ki az iskolák rangsorát a legfrekvenciáltabbtól a csupán egy későbbi elittagot kibocsátó iskoláig. A következő oszlopba azt írtuk, hogy hányan választották ezt az intézményt második iskolájuknak (Isk2), végül azt közöljük, hogy hányan jártak ide harmadik iskolaként (Isk3). A lista első rápillantásra kínált bizonyos tanulságokat. Az Isk1-nél egy vagy két érintéssel rendelkező közel nyolcvan iskola közül csupán tizenháromnál, a statisztikailag valószínűsíthető átlag felénél szerepelt valami az Isk2 rovatban. Az Isk1 oszlopban 3-4-5 esetszámmal rendelkező iskoláknál fokozatosan sűrűsödik az Isk2 oszlop is. A legalább hatos gyakoriságú első negyvennyolc iskola között pedig csak négyenél üres mind az Isk2, mind az Isk3 rovat. Ha az Isk2 és Isk3 oszlop számait iskolánként összegezve, ezt az Isk1 gyakoriságaihoz viszonyítjuk, elég erőteljes szóródást látunk 0,35-ös átlag körül a nullától a 4,25-szörös arányig. A nagyon átlag alatti esetek algimnáziumi iskolatípussal, viszonylag későbbi iskolaalapítással s kicsit bonyolultabban az iskolának helyet adó település vonzáskörzetének iskolapiaci sajátosságaival magyarázhatók. Az első negyvennyolc helyezett iskolát, valamint az ez alatti felfelé kiugró eseteket iskolánként ill. az iskolát látogató személyenként végignéztük.

Ennek alapján a következő magyarázó sémákat tudtuk kialakítani. A debreceni református gimnáziumot elsősorban a környékről, a kollégium volt partikuláris iskoláiból, korszakunkban 4-6 osztályos algimnáziumokból jövő diákok választották. A soproni bencés gimnáziumban pedig főleg a közeli kőszegi bencés algimnázium diákjai végezték el a gimnázium felsőbb osztályait. Összesen 87 iskolaváltás oka az algimnázium vagy ritkábban alreáliskola ill. polgári iskola folytatása nyolc évfolyamos középiskolában.

A késmárki evangélikus gimnázium kiemelkedően magas második választását az ismert régi gyakorlat magyarázza. Német szóra jönnek ide elsősorban az alföldi reformátusok Debrecenből, Mezőtúrról, Hajdúszoboszlóról, Karcagról. Ez az összefüggés más felvidéki, nagy hagyományú iskolák esetében is kimutatható.

Sajátos oka van az Isk2+Isk3 magas, sokszor kiugró arányának néhány római katolikus egyházi iskola esetében. Például a győri egyházmegye kispapjai a pápai, a kőszegi, a magyaróvári és a tatai gimnáziumból Győrbe összegyűjtve, a kisszeminárium mellett a gimnázium felsőbb osztályait valamennyien a győri bencés gimnáziumban végezték. Sőt időnként a váci, majd később a székesfehérvári egyházmegye kispapjai is itt tanultak (Bedy 1937: 369). Ehhez hasonló módon az esztergomi főegyházmegye kisszemináristái Esztergomban, az ottani bencés gimnáziumban, az egri egyházmegyeiek pedig az egri cisztercita gimnáziumban végezték a felső négy vagy a két utolsó gimnáziumi osztályt (Békefi 1896: 168).

A rendi növendékek, a novíciusok esetében is ehhez hasonló csoportos iskolaváltoztatások történtek. A piaristáknál például, akik 1893-tól már negyedik osztálytól is felvettek a rendbe, a teológiai képzést megelőzően két fokozat – novíciatus és studium – is volt a gimnazista korosztálynak. Ezért szerepelnek olyan gyakran a piarista gimnáziumok harmadik iskolaként is. Ez magyarázza a kecskeméti piarista gimnázium magas számait az Isk2 és az Isk3 rovatban is (Balanyi – Lantos 1943: 231–239). Részben az ilyen átirányítással értelmezhető a váci és a nyitrai piarista gimnáziumok másod- ill. harmadlagos frekvenciája is. Az egri ciszter gimnázium Isk2+Isk3 rovatának több mint négyszeres arányát az Isk1 rovathoz képest az magyarázza, hogy az egyházmegyei kieszeminaristákon kívül itt fejezték be gimnáziumi tanulmányaikat a cisztercita rend magyarországi novíciusai is (Békefi 1896: 69).

A kieszeminaristák és a rendek novíciusainak irányított iskolaváltásai legalább 120 esetet magyaráznak a 363 első változtatásból. Ha pedig figyelembe vesszük még azt is, hogy a másodikként választott iskola 46 esetben valamilyen szakiskola, művészeti iskola vagy tanítóképző, akkor – beszámítva az algimnázium/főgimnázium váltást is – az első iskolaváltoztatás kétharmadát, közel 250 esetet tudunk eddig megmagyarázni. A fennmaradó közel 120 esetet tovább lehetne apasztani a szülők sok esetben már most is ismert, s még nagyjából felderíthető költözésével, áthelyezésével. Mindazonáltal valószínűsíthető, hogy nemcsak a „megmagyarázatlan” maradék iskolaváltásban játszott szerepet a nagy hagyományú, jó hírű iskolák vonzása, az iskolavárosként is funkcionáló régióközpontok szívóhatása, több számba nem vett egyéb szempont, valamint a számba nem is vehető esetlegesség. Meghatározhatatlan arányban ezek a tényezők jelen voltak a váltások már „megmagyarázott” kétharmada esetében is.

Mindent egybevetve most úgy ítéljük meg, hogy mégiscsak célszerűbb az iskolák frekvenciáját és rangsorát az első iskolaválasztások alapján prezentálni. Ha az így elkészített lista mellé tesszük az Isk1+Isk2+Isk3 összevonása alapján kialakult rangsort, akkor minimális lefelé és felfelé mozdulásokon kívül igazán csak az esztergomi, győri és soproni bencés gimnázium, mindenekelőtt azonban a kecskeméti piarista és az egri cisztercita gimnázium felemelkedése ugrik ki. Ennek oka pedig – egy kivétellel – a sajátos, irányított iskolaváltás. Ezért tehát, bár egy-egy metszetben figyelembe vesszük az összevont frekvenciás sorokat is, alapjában véve azonban az Isk1 alapján kialakított, egyértelműbben kezelhető és megnyugatóbban értelmezhető adatokat és rangsort használjuk. A továbbiakban tehát, ha erre vonatkozóan nincs külön jelzés, akkor mindig az elsőként látogatott iskolák (Isk1) adatairól van szó.

ELITISKOLÁZÁS VAGY ELITKÉPZŐ ISKOLÁK

Mielőtt a középiskolák rangsorához magyarázatot fűznénk, meg kell indokolnunk, miért csupán gimnáziumok és reáliskolák szerepelnek listánkon.³ (A lista első felét közli a 2. tábla.) Mindkét iskolatípus az 1849 végén kiadott Entwurf előírásai szerint

³ Ezek kivétel nélkül fiúiskolák. Teljes 1502-es mintánknak ugyanis csak 17 nő tagja van. Nagyjából olyan művészek, akik művészeti szakiskolákba jártak, de az erre vonatkozó adatok is nagyon bizonytalanok.

alakult ki. Bár együttes belső felosztása 1890-ben burkoltan, 1924-ben egyértelműen változott, 1934-ben pedig a belső határok megszűntek, a típusegyüttes külső határai a polgári korszak végéig, 1948-ig ugyanazok voltak. A polgári korszak iskolaszervezetani irodalma e területet úgy írja le, hogy azt középszinten, az alsófok és a felsőbb oktatás között helyezi el, s elhatárolja a 19. század második felében kialakult szakiskoláktól. Végül pedig megkülönbözteti a 4(-6) osztályos polgári iskolától, amely nem készít elő a legmagasabb tanulmányokra, s csak a középszintű szakiskolába lehet onnan továbblépni. Finom fogalmi disztinkcióval tehát a polgári iskola középfokú, de nem „közép”-iskola (Fináczy 1896: 91-92, Somogyi 1944: 98-148). Lényegében ezt a meghatározást viszi tovább Mészáros István, a hagyományos magyar iskolatörténetírás doyenje, amikor általános műveltséget nyújtó, felső szintű tanulmányokra képesítő középszintű iskolákról, rövidebben általánosan képző középiskolákról ill. még tömörebben középiskolákról beszél (Mészáros 1988: 9-15).

A hagyományos pedagógiai-szervezetani megközelítéshez képest a két iskolatípus közös szociológiai tartalmát igyekszik megragadni és kifejezni Karády Viktor 1995-ben írott tanulmányában, amikor elitképző középiskoláról, középiskolai elitképzésről ill. leggyakrabban egyszerűen elitiskolázásról, elitiskolai piacról, elit középiskolákról beszél, értve ezalatt a gimnáziumot (al- és főgimnáziumot) és a reáliskolát (al- és főreáliskolát) (Karády 1997: 169-194). Az egész rendszer elitiskolázásként való föl-fogása azonban nem tartható sem a belépés, sem a kilépés szempontjából. Nem bizonyított - a dolgozatban sem -, hogy a két iskolatípus közönsége csupán a társadalom elitrétegeiből verbuválódott volna. Ha pedig az iskolából kikerülő diákok társadalomszerkezetbe történő behelyezkedését, fixációját vizsgáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy ezen iskolák egész rendszere már csak azért sem tekinthető elitiskolázásnak, mert a diákok körülbelül fele csak az alsó négy osztályt végezte el. Sőt az érettségit szerző bő egyharmad sem tekinthető egészében elitnek, hacsak nem bővítjük szociológiailag kétséges módon oly tágra az elit fogalmát, hogy a középosztály(ok) egésze beleférjen.

Több okkal beszélhetünk viszont elitképző középiskoláról és középiskolai elitképzésről abban az értelemben, hogy az elitek középszintű iskolázásában valóban az általánosan képző középiskolák voltak a meghatározóak. Annak ellenére így van ez, hogy sem a katonai, sem a gazdasági elit középfokú képzésében nem volt kizárólagossága ennek a típusnak (Szakály 1987: 109-10, Lengyel 1993: 46). A tudáselitnél sem kizárólagos ez a szerep, de az elsöprő fölény kétségtelen. Az Isk1 viszonylatában az 1252 esetből mindössze 55 a szakiskolák részesedése. Az arány alig több négy százaléknál, s ez a második és a harmadik iskola figyelembe vételével sem változik.

Más oldalról közelítve pedig azt látjuk, hogy teljes listánkon (az Isk2 és Isk3-nál feltűnő hat újabb iskolanévvvel együtt) 186 különböző gimnázium vagy reáliskola szerepel. Ha figyelembe vesszük, hogy 1905-ben⁴ az általánosan képző (fiú) középiskolák száma 197 volt, akkor megalapozottan állíthatjuk, hogy lényegében ezen iskolai alrendszer egésze részt vett valamilyen mértékben az elitképzésben. A gimnázium és a reálisko-

⁴ A később alapított iskoláknak igen minimális esélyük volt, hogy listánkra kerüljenek. Az 1917-ig ezután induló 25 iskola közül csak a nagy erőösszpontosítással kezdő budapesti Rákócziánium és a szintén budapesti cisztercita Szent Imre Gimnázium szerepel egy-egy esettel.

la tehát valóban elitképző középiskola. Az itt érettségizők jelentették a tudáselit merítési bázisát. Listánk, rangsorunk tanúsága szerint azonban ezek az iskolák egyenként azért nagyon különböző mértékben járultak hozzá az elitképzéshez a 67 fővel szereplő budapesti piarista főgimnáziumtól az egyetlen elittagot útra indító újverbászi községi algimnáziumig. A rangsor élmezőnye tekinthető valóban elit középiskolának, azok az iskolák, ahonnan a legnagyobb esély volt az elitbe kerülésre. Hiszen míg a nagykikindai községi majd állami gimnázium vagy a gyönki református algimnázium hatvan év alatt egy-egy diákot indított el a tudáselitbe, addig a budapesti piaristák ezen idő alatt átlagosan évente vettek fel egy-egy olyan tízéves kisdíákot, aki később a tudáselit tagja lett.

ELIT KÖZÉPISKOLÁK

Az elit iskolák rangsorának taglalása előtt még két kérdésről kell szólnunk. Az egyik a magániskolázás helyzete. Érintett korszakunkban ez már nagyon kicsi térre szorult vissza. Mintánkban csupán néhány arisztokrata (két Eszterházy és három Zichy) esetében fordul elő, de egyikük kivételével ők is nyilvános iskolákban érettségiztek. Elég ritka és többségében esetleges a külföldi iskolába járás is. A szórt esetek mellett csupán két, a „vagyonosabb és előkelőbb társadalmi állású családok” által kedvelt, előnyben részesített intézmény volt: a bécsi Theresianum és a jezsuiták kalksburgi kollégiuma (Horváth 1937: 174). A Theresianumban öt, a kalksburgi kollégiumban pedig három elittagunk fordult meg. Egy kivételével valamennyien arisztokraták voltak.

Az általánosan képző hazai középiskolák rangsorát egyértelmű fölényrel a budapesti piarista gimnázium vezeti. Pest első, 1717-ben alapított középiskolájáról nem ok nélkül írták a millenium évében, hogy „a nagy emberek iskolája” (Takáts 1895: 11). Ha öt almintánk és hat kormintánk szerinti bontásban nézzük a rangsorokat, akkor a piarista gimnázium csak két esetben kerül a második helyre: az akadémikus almintánál és az 1-es kormintánál. Mindkét esetben a budapesti királyi egyetemi katolikus gimnázium előzi meg igen szoros versenyben. A két eset között az az összefüggés, hogy az akadémikusok között legmagasabb az 1865 előtt születettek aránya. Nagy valószínűséggel tehát az 1870-es évek végéig a budai egyetemi katolikus gimnázium a tudáselit utánpótlásának első számú bázisa.

2. táblázat

*A két világháború közötti tudáselit által látogatott középiskolák gyakorisági sorrendben
(az első iskola - Isk1 szerint)*

Sorrend	Az iskola neve *	Előfordulások száma			Az iskola alapítási éve
		Isk1.	Isk2	Isk3	
1.	Bp. piar. főgimn.	67	15	4	1717
2.	Bp. kir. egyetemi kath. főgimn.	54	8	1	1687
3.	Bp. evang. főgimn.	33	6	1	1821
4.	Bp. VII. ker. m. kir. áll. főgimn. (Barcsay u.)	32	6	1	1881
5.	Bp. V. ker. kir. kath./ áll. főgimn.	25	11	2	1858
6 ~ 7.	Kolozsvári ref. főgimn.	24	7	1	1622
	Pécsi ciszter. főgimn.	24	3		1687
8.	Bp. ref. főgimn.	23	4	2	1859
9.	Debreceni ref. főgimn.	22	6	3	1538
10.	Nagyváradai premontrei főgimn.	21	8	1	1718
11.	Soproni evang. főgimn. (lyceum)	20	2	3	1557
12 ~ 13.	Bp. I. ker. áll. főgimn. (Verbőczy)	18	1		1892
	Pozsonyi kir. kath. főgimn.	18	5	2	1626
14.	Bp. m. kir. Középisk. Tanárképz. Gyak. Főgimn.	17	2		1872
15 ~ 16.	Sárospataki ref. főgimn.	16	3		1531
	Győri bencés főgimn.	16	10	4	1627
17 ~ 18.	Veszprémi piar. al-, főgimn.	15	2		1711
	Kolozsvári piar. főgimn.	15	8	1	1581
19 ~ 23.	Aradi kir. kath. főgimn.	13	2		1745
	Székesfehérvári ciszter. főgimn.	13	5	1	1724
	Temesvári piar. főgimn.	13	3	2	1751
	Szegedi piar. főgimn.	13	4	1	1721
	Váci piar. főgimn.	13	7		1717
24.	Pozsonyi evang. főgimn.	12	4	2	1656
25 ~ 26.	Bp. II. ker. áll. főreálisk.	11	3	1	1855
	Bp. V. ker. áll. főreálisk. (VII. ker.-i, Markó u.-i)	11	1		1872
27 ~ 28.	Nagyszombati érseki kath. főgimn.	10	7		1554
	Szatmárnémeti kir. kath. főgimn.	10	2		1640
29 ~ 33.	Aradi áll. főreálisk.	9	1		1874
	Esztergomi bencés főgimn.	9	13	3	1696
	Iglói evang. főgimn.	9	2	1	1784
	Kalocsai jezsuita főgimn.	9	4		1765
	Kassai premontrei főgimn.	9	1	1	1654
34 ~ 38.	Kőszegi bencés algimn.	8			1677
	Pozsonyi áll. főreálisk.	8			1850
	Kaposvári áll. főgimn.	8		1	1806
	Nagykőrösi ref. főgimn.	8			1630
	Pápai ref. főgimn.	8	4	1	1531
39 ~ 41.	Nyitrai piar. főgimn.	7	1	3	1701
	Bp. IV. ker. közs. főreálisk.	7	3	1	1855
	Nagyenyedi ref. főgimn.	7	3	1	1621
42 ~ 48.	Losonci áll. al-, főgimn.	6	1		1590
	Komáromi bencés al-, főgimn.	6			1649
	Hódmezővásárhelyi ref. főgimn.	6		1	1723
	Kecskeméti piar. főgimn.	6	7	5	1715
	Késmárki evang. főgimn.	6	7	1	1533

Sorrend	Az iskola neve *	Előfordulások száma			Az iskola alapítási éve
		Isk1	Isk2	Isk3	
	Nyíregyházi evang. főgimn.	6	1	1	1806
	Selmecbányai evang. lyceum	6	2		1528
49 - 64.	Nagykanizsai piar. főgimn.	5			1765
	Nagyváradai áll. főreálisk.	5		1	1873
	Csurgói ref. főgimn.	5	2		1792
	Bp. VIII. ker. közs. főreálisk.	5			1871
	Eperjesi evang. főgimn.	5	1		1534
	Eperjesi kir. kath. főgimn.	5			1673
	Gyulafehérvári r. kath. főgimn.	5	3		1579
	Kecskeméti ref. főgimn.	5	2	3	1590
	Keszthelyi premontrei főgimn.	5	2		1772
	Kolozsvári unitárius főgimn.	5	5		1568
	Körmöcbányai áll. főreálisk.	5	4		1856
	Nagybecskereki r. kath./ közs. főgimn.	5			1846
	Soproni bencés főgimn.	5	8	1	1836
	Szentesi közs. al-, főgimn.	5			1859
	Ungvári kir. kath. főgimn.	5		1	1613
	Zentai községi al-, főgimn.	5			1876
65 - 89.	Besztercebányai kir. kath. főgimn.	4			1648
	Besztercei evang. főgimn.	4	2		16. sz.
	Rimaszombati egyesült protestáns főgimn.	4	2		1785
	Nagybányai áll. főgimn.	4	1		1696
	Szatmárnémeti ref. al-, főgimn.	4			1535-40
	Brassói r.kath. főgimn.	4	2		1837
	Csíksomlyói r.kath. al-, főgimn.	4	2		16. sz.
	Debreceni közs./ áll. al-, főreálisk.	4			1873
	Bp. VII. majd XIV. ker. áll. főgimn.	4	1		1900
	Bp. VIII. ker. áll. főgimn.	4	1	2	1894
	Dési áll. főgimn.	4	2		1897
	Egri ciszter. főgimn.	4	13	4	1689
	Fehértemplomi áll. főgimn.	4		3	1875
	Felsőlövői evang. al-, főgimn.	4	1		1847
	Fiumei áll. főgimn.	4			1870
	Karcagi ref. al-, főgimn.	4			1676
	Lévai piar. főgimn.	4			1815
	Makói áll. főgimn.	4	1		1895
	Marosvásárhelyi ref. főgimn.	4			1557
	Nagyszebeni áll. főgimn.	4	2		16. sz.
	Szarvasi evang. főgimn.	4	3		1802
	Szolnoki áll. főgimn.	4			1831
	Tatai piar. al-, főgimn.	4	1		1765
	Zalaegerszegi áll. főgimn.	4			1895
	Zombori áll. főgimn.	4	1		1872

* Az iskolák neve többször változott. Táblázatunkban nem törekedhettünk sem ennek követésére, sem a teljes hivatalos név közlésére. Az itt szereplő megnevezések funkciója csupán az, hogy az iskolák egyértelműen azonosíthatók legyenek.

Ezt az iskolát közvetlenül Buda felszabadítása után Széchényi György esztergomi érsek jelentős adományaiból királyi támogatással eredetileg a jezsuiták indították el 1687 decemberében. 1777-ben az egyetem Budára költözésekor került az universitas kötelékébe,

hogyan a Ratio Educationis célkitűzése szerint az összes magyar középiskolák előtt mintaként szolgáljon. Az intézmény jogállása változott, de az egyetemi jelzõt megtartotta, s az Eötvös József féle kultuskormányzat is arra törekedett, hogy az intézet, mint első magyar középiskola, mintát adjon (Horváth 1937).⁵

Az összesítésen kívül az egyetemi gimnázium egyértelműen legalább a második helyen van a különböző bontások szerinti rangsorokban is, kivéve az érdekvédelmi és kommunikációs, művészeti almintát (4. hely), valamint az 1890 után születettek kormintáját (5. hely). Nem kizárt, hogy ez összefüggésben van a rekrutáció nyitottságának további szűkülésével. Utóbbira utal a gimnáziummal összekapcsolt, meglehetősen drága Ferenc József Nevelőintézet 1889-es létrehozása is, azzal a célkitűzéssel, hogy a Theresianummal konkuráljon a vagyonosabb és előkelőbb családok gyermekeinek megnyerésében (Horváth 1937: 174-175).

A kiemelkedő két iskola után majdnem holtversenyben két újabb fővárosi iskola következik. Az egyik az evangélikusok fásori gimnáziuma (amely azonban csak 1905-ben költözik a Deák térről a Fásorba⁶). A budapesti evangélikus iskola az egyetemi tanári almintában és az 1. illetve a 2. kormintában (tehát az 1880 előtt születetteknél) áll a legjobban, ti. a harmadik helyen. A másik holtversenyben dobogós budapesti iskola a VII. kerületi magyar királyi állami főgimnázium. Az ország másodikként, de csak 1881-ben alapított állami gimnáziuma, amely később a Barcsay utcába költözött, nagyon gyorsan emelkedett fel. Már a 2. kormintában (1865-1880) figyelemre méltó a jelenléte, a 3. kormintában (1880-1890) pedig már a második helyen van az egyetemi gimnáziummal együtt. Az alminták közül legjobb a helyezése az érdekvédelmi és kommunikációs, művészeti almintánál, ahol szinte beéri a budapesti piaristákat.

Az első négy iskolát követő hetes bolyt egy újabb pesti intézmény vezeti, az abszolutizmus idején, 1858-ban alapított V. kerületi királyi katolikus gimnázium (Perepatits 1908). Legjobban áll - harmadik helyen - az érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti almintában, valamint a 2. kormintában. (Az itteni negyedik helyről a 4. kormintában már a tizedik hely alá csúszik.) A hetes csoportban még egy budapesti iskola van: a református főgimnázium. A jó helyezés nem annyira a csupán 1859-es alapítás miatt figyelemreméltó, hanem inkább azért, mert a fővárosban az 1791-ig érvényben lévő letelepedési tilalom miatt nagyon alacsony - bár folyamatosan növekvő - a reformátusok száma. (A főváros egyesítésének évében 5% alatti.) A református gimnázium helyezése al- és kormintánként kiegyensúlyozott, kivéve az 1. almintát, ahol viszonylag hátul vannak, s az akadémiakusi almintát, ahol viszont a harmadik helyen állnak. Lényegében a fiatalabb akadémiakusok között vannak a legtöbben olyanok, akik a budapesti református gimnáziumban tanultak.

Érdeemes általában megnézni a budapesti iskolák elhelyezkedését a rangsorban. Az 1900-éig alapított tizenöt általánosan képző fővárosi középiskolából tizenhárom ott van a közölt listán, s csak egy-egy, a kilencvenes években alapított VI. kerületi állami gimnázium illetve reáliskola nem került be az első 88 iskola közé. A legtöbb tudáselit tagot nevelő 48 iskola között tizenegy a budapesti, az első 28 között tíz. A legjobb 11

⁵ Mint szociológiailag „puha” tényezőre, csak utalunk arra, hogy az iskola nagy korszaka egybeesett Lutter Nándor, jeles tanügyi férfiú 1861 és 1894 közötti igazgatóságával.

⁶ A költözés tényét ritkán veszik figyelembe a rekrutáció adatsorainak bemutatásakor, elemzésekor.

iskola közül pedig hat a fővárosi, s azon belül ők foglalják el az első öt helyet, s így természetesen a magasan kiemelkedő két első iskola is Budapesten van. A városok szerinti összesítés azt mutatja, hogy az 1252 főből több mint egyharmadnak, 433-nak a fővárosban volt az első iskolája. A koncentráció azonban, mint láttuk, iskolák szerint is folytonos, hiszen ahogyan haladunk felfelé a rangsorban, úgy sűrűsödnek Budapest iskolái.

A legjobb hat budapesti középiskola közül kettő római katolikus fenntartású, ami megfelel a felekezet többségi helyzetének és az intézmények korai alapításának. Két gimnázium viszonylag fiatal protestáns iskola. Ismerve mindkét protestáns felekezet abszolút kisebbségi helyzetét a fővárosban, az eredmény mögött komoly erőfeszítést feltételezhetünk, s tudatos törekvést az ország központjában való hangsúlyos jelenlétre. (Barthos 1909). Két középiskola a polgári korszakban fokozatosan kiépülő állami fenntartású intézményrendszerhez tartozik. Az állami támogatásnak s a kedvező fővárosi iskolapiaci helyzetnek köszönhetően ezek az iskolák hamar az élre törtek. Még a tudáselitbe kerülés szempontjából nem a legkedvezőbb helyzetű reáliskolák közül is két budapesti reáliskola van ott a legeredményesebb huszonnyolcban. A legkirobbanóbb eredményt azonban a 12. és 28. hely közötti mezőnyt vezető I. kerületi állami főgimnázium, a Krisztinavárosban 1892-ben alapított, későbbi Verbőczy gimnázium produkálta. Kései indulását tekintve összesített listánkon is jó a helyezése, a 4. kormintában azonban a piaristákkal azonos teljesítménnyel már az élen áll. Alminták szerinti jelenléte kiegyensúlyozott, legjobban pedig – hasonlóan a VII. és V. kerületi állami gimnáziumokhoz – az érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti almintában szerepel.

Nézzük meg a vidéki gimnáziumok helyzetét is! A rangsorban a hattól tizenegyedikig terjedő helyekből ötöt ismert iskolavárosok jeles középiskolái foglalnak el: a kolozsvári református, a pécsi cisztercita, a debreceni református, a nagyváradi premontrei gimnázium és a soproni evangélikus líceum. A tizenkettőtől a huszonnyolcadik helyig szintén egymás után sorjázna tisztes teljesítménnyel a nagy hagyományú ismert intézmények: a pozsonyi királyi katolikus, a sárospataki református, a győri bencés, a veszprémi és kolozsvári piarista, az aradi királyi katolikus, a székesfehérvári cisztercita, a temesvári, szegedi és váci piarista, a pozsonyi evangélikus, a nagyszombati érseki katolikus, valamint a szatmárnémeti királyi katolikus gimnázium. Ezek az iskolák, ha nem is mind régióközpontokban, de többségében törvényhatósági jogú városokban voltak. Csak három települt rendezett tanácsú városba. Sárospatak kollégiuma az egyetlen, amely nagyközségben működött, s egyébkénti vonzáskörzet nélkül csupán iskolai hagyományaira, jó hírére támaszkodva meg tudta tartani helyét az iskolák versenyében.

A rangsor közölt részében aztán minden ismertebb patinás iskola előfordul, a vége felé egyre jobban elkeveredve újabb alapítású intézményekkel. Az újabb alapítású vidéki iskolák közül egyedül az aradi, a pozsonyi és a nagyváradi főreáliskola emelkedik ki. A patinás vidéki iskolák élmezőnye eléggé egyenletesen van jelen minden almintában, de a legtömörebben az akadémikusi almintában foglalja el az 5–26. terjedő helyeket. A 4. kormintában magasan kiemelkedik a régi vidéki iskolák sorából a kolozsvári református gimnázium (amely egyébként az egyetemi tanári almintában van a legelőkelőbb helyen). Csak a nagyváradi római katolikus és a debreceni református tud vele lépést tartani, a többiek már meglehetősen szétszóródnak.

FENNTARTÓK ÉS ISKOLATÍPUSOK

Érdemes megnéznünk az iskolák rangsorát a fenntartók szerint is. A listánkon szereplő 186 iskola ilyen megoszlása lényegében nem különbözik az 1905 előtt alapított összes általánosan képző középiskola megoszlásától, hiszen, mint láttuk, majdnem ugyanarról a körről van szó. Ha viszont alulról, a lista végéről indulva fokozatosan bontjuk le ezt a halmazt, úgy, hogy egyre inkább csak a rangsor elején lévő iskolák maradnak, akkor először azt látjuk, hogy az egyre csökkenő halmazban a protestáns iskolák aránya alig változik. Egyedül a csúcson, az első 11 iskola között ugrik meg a részesedésük. Ettől eltekintve eloszlásuk egyenletesen 30% körül mozog. Az állami és községi iskolák részesedése viszont a rangsor eleje felé haladva fokozatosan csökken 36%-ról úgy, hogy az első 48 között az már csak 23%. Ugyanakkor a katolikus fenntartású intézmények részaránya az összes 34%-áról az első 48 iskola között felmegy 47%-ra.⁷ Ezen belül a királyi katolikus iskolák aránya nem nő az élmezőnyben, sőt még kicsit csökken is. Egyértelműen növekszik viszont a szerzetesi iskolák részesedése. Közülük is kiemelkedik a piaristák részarányának egyenletes emelkedése. Az összes listára került iskola közötti 10 százalékos piarista jelenlét a huszonnyolc első iskola között több mint húsz százalékra nő.

Az iskolák rangsorának taglalása után nézzük meg az egyes eseteket összegző adatokat is az iskola fenntartója, majd pedig a különböző iskolatípusok szerint. A valamilyen formában középiskolai adattal rendelkező 1252 elittag közül, mint már jeleztük, 94 esetben nem sikerült az első iskola fenntartóját tisztázni, ezért itt az ismert 1158 esetet tekintjük 100%-nak. Ezen belül 26% járt állami fenntartású iskolába, 13,1% királyi katolikusba⁸, 30% egyéb katolikusba, 27,8% autonóm hitfelekezet által fenntartott iskolába (főleg protestánsok), 0,3% társulati vagy magániskolába, 2,8% községi intézménybe.

Ha az összevont 1+2 kormintát (1880 előtt születettek) összehasonlítjuk a 3+4 kormintával (1880 után születettek), akkor pontosan olyan irányú elmozdulásokat látunk, mint az összes magyarországi középiskolai tanulóra vonatkozó statisztikánál. (Amit az állami középiskolai hálózat gyorsuló ütemű bővítése magyaráz. Asztalos 1934: 14) Az állami iskolába jártak aránya itt is figyelemre méltóan nő (18,5%-ról 31,7%-ra) a királyi katolikus diákjaié jelentősen (15,1%-ról 9,3%-ra) s az egyéb katolikusé is észrevehetően csökken (33%-ról 27,3%-ra). A változások mértéke azonban a leendő elittagok esetében elmarad az összes középiskolai tanulónál mutatkozó eltolódások erősségétől. A mérsékelt ütem főleg az állami növekedésére és a királyi katolikushoz képest itt egyéb katolikusnak nevezett iskolák visszaszorulására vonatkozik. Utóbbiak döntő többségükben tulajdonképpen a szerzetesrendek által vezetett intézmények. Részvételük aránya a tudáselittagok képzésében csak fele olyan ütemben csökken, mint az összes középisko-

⁷ Ilyen nagy eltolódás nem magyarázható az állami iskolák későbbi alapításával, s azzal sem, hogy a reáliskolák majdnem mind állami/községi fenntartásúak.

⁸ Ezek ugyan az állam rendelkezése alá tartoztak, de a 18. században feloszlott jezsuita rend vagyonából létrehozott Tanulmányi Alapból tartották fenn őket, s katolikus szellemű iskolák voltak. Ide számítottuk a kicsit hasonló jellegű Erdélyi római katolikus status által fenntartott iskolákat is. Mintánknak körülbelül egy százaléka járt az utóbbi típusba.

lás között. Egyformán magas, 27–28%-os a jelenlétük valamennyi almintában, így az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti almintában is. A tanító szerzetesrendek közül kiemelkednek a piaristák, több mint felét adják a szerzetesrendek által nevelt tudáselitnek. Az összes ismert középiskolai adattal rendelkező elittag 15%-a a piaristák diákja volt. Viszonylag a legkevesebben vannak az egyetemi tanári almintában, s legtöbben az érdekvédelmi és kommunikációs, művészeti részmintában.

Az autonóm hitfelekezetek által fenntartott iskolákból jövő elittagok részaránya a két összevont kormányzatban egyáltalán nem mutat változást. Mintánkban ez majdnem kizárólagosan a protestánsokat fedi, ami arra látszik utalni, hogy bár a protestáns fenntartású iskolákba járó diákok részaránya az országos adatok szerint 1880-tól 1910-ig 31%-ról 22%-ra csökkent, az elitképzés területén ez az iskolarendszer megőrizte pozícióit. Az átlag mögött azonban nagy mozgások vannak. Összevont kormányzatunkban az 1880 előtt születettek között még majdnem egyformán állnak a református (13,6%) illetve az evangélikus (13,2%) iskolából jövők. Az 1880 után születettek között viszont már 16,3% a református és csak 9,8% az evangélikus iskolarendszer részesedése. Az első két kormányzat egységes képet mutat, a 3. és 4. kormányzatban viszont fokozatosan nő a távolság. Az 1880 és 1890 között születettek között 15,3% és 10,4%, az 1890 után születetteknek pedig 18,3% illetve 9,3% a két felekezet iskoláiból jövők aránya. Az evangélikusok térvesztésének elemzését korábbi túlreprezentáltságuk magyarázatával kellene kezdenünk. Erre azonban itt nincs mód, mint ahogy a reformátusok dinamikájának értelmezésére sem. Mindenesetre a református iskolák diákjai az akadémikus és egyetemi tanári almintában 16% feletti arányban, az egyéb almintában 12,2%-kal, az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti részmintában pedig 10,3%-kal vannak jelen.

Ha a fenntartókat egyházi és nem egyházi típusba vonjuk össze, akkor az ismert 1158 esetből 28,2% a nem egyházi. Az akadémikus-egyetemi tanári almintánál ez csak 26,5%, az egyéb almintánál pedig 32,9%. Az 1880 előtt születettek közül világi iskolázásban részesült a leendő elittagok 22,9%-a, az 1880 után születők közül pedig 34,4%-a. Az erős elmozdulás ellenére a tudáselit középiskoláztatásában még ekkor is kétharmaddal vannak jelen az egyházak.

Ami az iskolatípusokat illeti, már korábban jeleztük, hogy az 1252 ismert első iskolából mindössze 55 nem tartozott az általánosan képző középiskolákhoz. Ebből 16 polgári iskola, 39 pedig szakiskola. 83 az algimnáziumi, 4 az alreáliskolai, 977 a főgimnáziumi és 99 a főreáliskolai esetek száma. Összesen tehát 103 esetben szerepel reáliskola az első iskolák között. Ez 8,2%-os részesedést jelent, jöllehet 1870-től 1910-ig az összes magyarországi középiskolás 14–17%-a járt reáliskolába. A reáliskolásoknak tehát lényegesen kisebb esélyük volt a tudáselitbe kerülésre. Ez az esély idővel csökkent is, mert az 1880 előtt született elittagok közül még 9,8% kezdte reáliskolában, a később születettek között viszont arányuk 7%-ra csökkent. Érdekes módon egyébként az akadémikus-egyetemi tanári almintában magasabb a reáliskolai növendékek aránya (10,2%), mint az egyéb almintánál (6%). Ugyanis a műszaki- és természettudósok közül sokan végeztek reáliskolát. Közel harmincan vannak, akiknek a második vagy harmadik iskolája reáliskola.

Mindent összevetve a tudáselit középiskolai képzésében egyértelműen meghatározó a gimnázium 84,6%-os aránnyal. Ennél is túlsúlyosabb az akadémikus-egyetemi tanári

almintánál (87,6%). Vonzereje idővel még növekszik is, részesedése a legfiatalabb korminta (1890 után születettek) esetében 88,5%. Ha a különböző felekezeti diákságnál nézzük meg a gimnázium/nem gimnázium megoszlást, akkor karakteres különbségeket látunk. Az izraelita felekezethez tartozó leendő elittagok 22,3%-a nem gimnáziumba járt. A római katolikusoknál ez 15,3%, az evangélikusoknál 13%, a reformátusoknál pedig mindössze 7,3%. Sőt az akadémikus-egyetemi tanári alminta reformátusainak csak 4,3%-a az, aki nem járt gimnáziumban tanult. Az ugyanezen almintához tartozó izraelitáknál ez az arány 18,2%.

SZÜLŐFÖLD ÉS ISKOLA

Az elittagok születési helyét az első iskola helyével egybevetve azt tapasztaljuk, hogy az ismert középiskolai adattal rendelkezőknek majdnem a fele születési helyén kezdte a középiskolát. A középiskolába járás lehetőségét s az elitbe kerülés esélyét is döntően meghatározta tehát az iskola elérhetősége. A látogatott iskola székhelyén születő 601 diákból egyébként 285 Budapesten született. A középiskolába járó leendő elittagok helyben születése Budapesten a legmagasabb: 65,8%. Itt a legkedvezőbb a helyzet az elérhetőség szempontjából is. A vidéken iskolába járók között viszont csak 38,6% a helyben születés aránya. Ha viszont megnézzük, hogy hányan születtek abban a megyében, ahol iskolába jártak, úgy a helyben születés aránya – ebben a kitágított értelemben – akkor is 60%, ha csak a fővároson kívül iskolába járókat vesszük figyelembe. A korminták közül csak az 1865 előtt születettek – szorosabb értelemben vett – helyben születési aránya tér el a többitől, mindössze 41%. (Ez magyarázható könnyen is, de összetettebb okai is lehetnek.)

Az iskolának helyet adó települések jogi státusza szerint vizsgálódva kitűnik, hogy az ismert 1252 eset 34,6%-a a fővároshoz, 30,8%-a törvényhatósági jogú városhoz, 25,3%-a rendezett tanácsú városhoz, 6,7%-a nagyközséghez, 1%-a kisközséghez kötődik. Alminták szerint jelentősebb eltérés a főváros változó részarányában van. (Ez befolyásolja természetesen a többi város részesedését is.) Az akadémikus-egyetemi tanári alminta 26,6%-ának volt első iskolája a fővárosban. Az egyéb alminta esetében ez 44,4%, az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti rész minta esetében pedig 50,4%. A főváros részesedése korminták szerint az 1. kormintánál jelentősebben lefelé, a 4. kormintánál pedig enyhén felfelé tér el a 34,6%-os átlagtól (26,8 illetve 38,1%).

Városonként is összegeztük a tudáselit által látogatott középiskolák frekvenciájának adatait. Amint arról már szó volt, a rangsort abszolút fölényrel Budapest vezeti. A következő 10–12 város – akár az összesített, akár az összevont korminták szerinti rangsort nézzük – egy-két kivételtől eltekintve régióközpont. Közülük is kiemelkedik Pozsony és Kolozsvár. Míg azonban az 1880 előtt születettek kormintájánál Pozsony az egyértelmű második 25 esettel, s utána 15 és 10 közötti számmal szóródik a többi régióközpont, addig az 1881 után születettek kormintájánál az élre tör Kolozsvár 34 esettel. A szintén egyértelműen felemelkedő Nagyvárad csak utána következik 17 esettel. Pozsony pedig vitathatatlanul lejjebb ereszkedik a többi régióközpont szintjére. A fővá-

ros után következő két nagy kulturális és oktatási centrum helycseréje listánkon valószínűleg csak egyik mutatója mindkét város kultúrmorfológiai helyzete megváltozásának. Ezt most nem tudjuk érdemben taglalni, de megemlítjük, hogy részletes adataink ismeretében biztosak vagyunk abban, hogy Kolozsvár előretörésében a regionális központ kínálta szerepkör betöltésén kívül döntő szerepe volt az 1872-ben alapított egyetem sokféle hatásának is.

3. táblázat

A tudáselit által látogatott középiskolák frekvenciája városok szerint összegezve Isk1 szerint.

1-2-es korminta -1880			3-4-es korminta 1881-		
Sorrend	Város neve	Gyakoriság	Sorrend	Város neve	Gyakoriság
1.	Budapest	189	1.	Budapest	244
2.	Pozsony	25	2.	Kolozsvár	34
3.	Pécs	15	3.	Nagyvárad	17
4 ~ 5.	Debrecen	14	4 ~ 5.	Debrecen	15
	Győr	14		Sopron	15
6.	Sopron	13	6 ~ 7.	Arad	14
7.	Kolozsvár	12		Pozsony	14
8 ~ 9.	Nagyvárad	11	8 ~ 9.	Pécs	13
	Veszprém	11		Szeged	13
10.	Temesvár	10	10 ~ 11.	Sárospatak	9
11.	Székesfehérvár	9		Temesvár	9
12 ~ 13.	Arad	8	12 ~ 14.	Kecskemét	8
	Szatmárnémeti	8		Szatmárnémeti	8
14 ~ 17.	Eperjes	7		Székesfehérvár	8
	Nagykőrös	7	15 ~ 16.	Győr	7
	Sárospatak	7		Vác	7
	Selmecbánya	7	17 ~ 20.	Esztergom	6
18 ~ 22.	Kassa	6		Kassa	6
	Nyitra	6		Kőszeg	6
	Pápa	6		Nagyszombat	6
	Ungvár	6	21 ~ 25.	Brassó	5
	Vác	6		Igló	5
23 ~ 25.	Esztergom	5		Kaposvár	5
	Kalocsa	5		Nagyenyed	5
	Szeged	5		Nyíregyháza	5

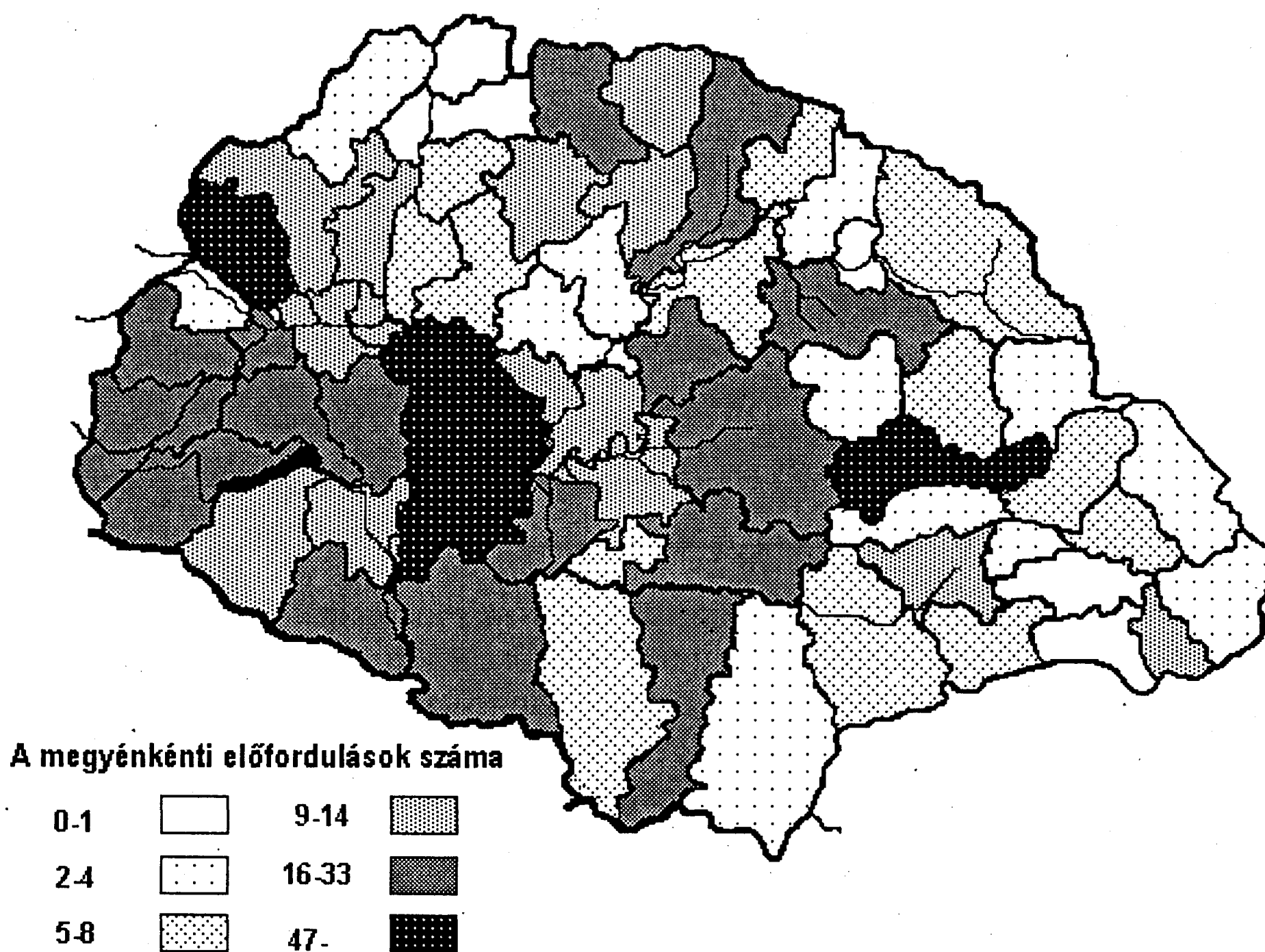
A városok rangsorában az egyébként törvényhatósági jogú város, Sopron erős kulturális, iskolavárosi hagyományaira támaszkodva biztosan őrzi a helyét mindkét kormintában. Figyelemreméltó a nagyközségi jogállású Sárospatak jó helyezése is.

Fontos hangsúlyozni, hogy teljes listánkon 132 település szerepel. Csak négy megyénk van, amelynek egy olyan iskolavárosa sincs, ahonnan legalább egy diák ne került volna be a tudáselitbe. Bár kétségtelen a főváros túlsúlyos szerepe az elit nevelésében, mégis ha a térképre tekintünk, egy, ha nem is egyenletesen, de meglehetősen jól szétterülő iskolarendszert látunk. Ezek a távoli pontocskák nyilván nem kínálnak egyenlő esélyeket az iskoláztatásra, még kevésbé az elitbe kerülésre, mégis hajlamosak vagyunk ezek hálózatát egy olyan hajszalcsövességi rendszernek látni, ahonnan kiindulva van lehetőség az országos elitbe kerülni.

Végére érve némi magyarázattal kísért adatközlésünknek, hangsúlyoznunk kell, hogy nem csupán az ítélőerő hiánya miatt voltunk óvatosak még az oly könnyen kínálkozó következtetések levonásával is, nem szólva a távolabb vezető értelmezésekről, nagyobb ívű következtetésekről. Többek között óvatosságra intett a bemutatott csoport konstruált volta. Másrészt az a körülmény is, hogy az így megalkotott csoportba való bekerülés esélyeinek, meghatározó körülményeinek az elemzésére itt nem volt mód. Könnyen belátható például, hogy ha az 1880 előtt születettek kormintájában 10,5% az izraelita felekezethez tartozók aránya, az 1880 után születetteknél viszont feleannyi (5,1%), akkor a magyarázatot nem a dualizmus iskolarendszerében, szociológiai feltételeiben kell keresnünk, hanem sokkal inkább a későbbi, az elitbe kerülést befolyásoló masinériában. Nehezebben látható át viszont – többek között –, hogy mi módon, de kétségtelenül sokféleképpen befolyásolta az elit összetételét, jellemzőit az ország területi változása. Mindezeket s még más fontos szempontokat is figyelembe kell majd vennünk az alaposabb elemzésnél, hogy következtetéseinkkel messzebbre juthassunk el.

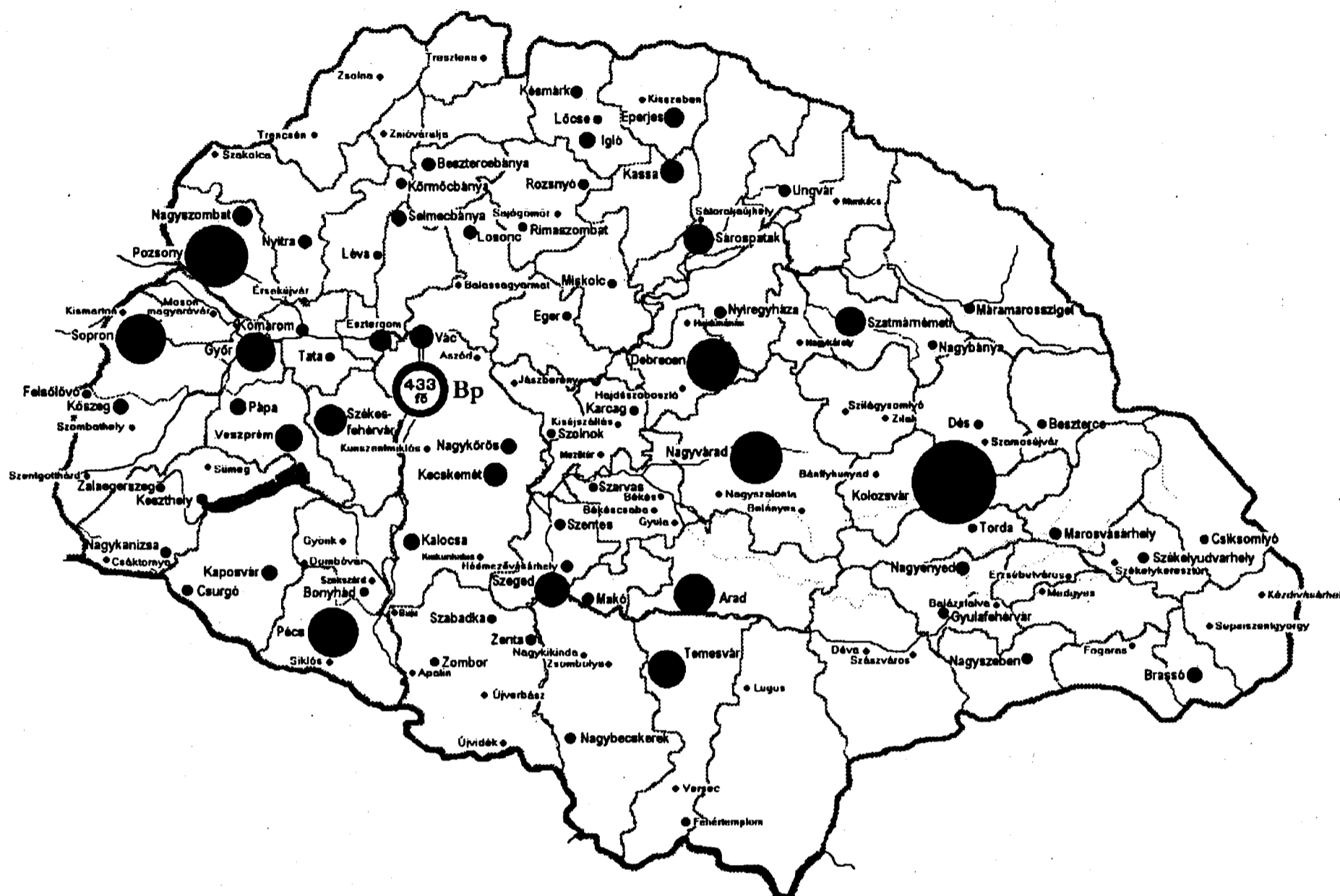
1. térkép

*A tudáselit által látogatott középiskolák frekvenciája vármegyéenként összegezve
Iskl szerint, 1252 fő adatai alapján*

2. térkép

A tudáselit által látogatott középiskolák frekvenciája városonként összegezve 1252 fő adatai alapján. (A körök nagysága a gyakorisággal arányos – kivéve Budapestet.)

A táblázatokat és a térképeket Takács Árpád készítette.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Asztalos József 1934: *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33 tanévig*. Budapest
- Balanyi György – Lantos Zoltán 1943: *Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromszáz éves jubileumára*. Budapest
- Barthos Kálmán 1909: *A budapesti református főgimnázium első féle százada*. Budapest
- Bedy Vince 1937: *A győregyházmegyei papnevelés története*. Győr
- Békefi Remig 1896: *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend*. Budapest
- Ferdinándy Katalin 1995a: *Iskolarendszer és elitkiválasztódás. A dualizmus kori elitiskolák rekrutációjának változása a statisztikák tükrében*. Kézirat. (ELTE Szociológiai Intézet)
- Ferdinándy Katalin 1995b: *Dualizmus kori elitiskolák. A felekezeti összetétel változása a statisztikák tükrében*. *Educatio* 4. 668–682
- Fináczy Ernő 1896: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Budapest
- Gergely Jenő 1992: *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*. Budapest
- Horváth Jenő 1937: *A 250 éves Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium 1687–1937*. Budapest
- Karády Viktor 1997: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest
- Lengyel György 1993: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája 996–1948*. Budapest
- Perepatits István 1908: *A budapesti V. kerületi magyar királyi állami főgimnázium felszázados fennállásának (1858–1908) története*. Budapest
- Somogyi József 1944: *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Budapest
- Shakály Sándor 1987: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest
- Takács Sándor 1895: *A főváros alapította Budapesti piarista kollégium története*. Budapest